

ՊԵՏՐՈՍ Տ. ՆՈՎՆԱՆԻՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ XVI-XVII ԴԱՐԵՐՈՒՄ*

(գաղթականության ուղիները, ժամանակը, տեղաբաշխումը,
թվաքանակը, զբաղմունքը)

XI դարի կեսերից սկսած՝ Բագրատունյաց թագավորության կործանումից հետո, Հայաստանը ենթարկվում է արևելյան քոչվոր ցեղերի սարսափելի ավերիչ արշավանքների, որոնք կրում են անընդհատ բնույթ: Հենց այդ ժամանակներից է, որ սկսվում է հայերի զանգվածային արտագաղթը դեպի մոտիկ և հեռավոր երկրներ: Նախապես արտագաղթում է Հայաստանի քաղաքային բնակչությունը, որը մասնավորապես շատ էր տուժել քոչվորների ասպատակություններից: Հետագայում սկսում է հեռանալ մաս զյուրական բնակչությունը: Այս ճանապարհով է, որ ստեղծվում են միջնադարի հայկական գաղթավայրերը: Հայկական գաղթավայրերը եղել են և են հայ ժողովրդի պատմության կարևոր առանձնահատկություններից մեկը:

Միջնադարյան հայկական գաղթավայրերի շարքում իր ուրույն տեղն ունի հատկապես Լեհաստանի հայկական գաղթավայրը, որի պատմությունը խիստ ուսանելի է և իրենից գիտական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում:

Գոյություն ունեցող աղբյուրագիտական նյութերի հիման վրա փորձենք ներկայացնել հայ գաղթականության շարժման ուղիներն ու ժամանակը դեպի Լեհաստան, պարզաբանենք գաղթականության տեղաբաշխումը, թվաքանակն ու զբաղմունքը:

Սելջուկյան արշավանքներից հետո (1048-1064 թթ.) Անի քաղաքի և շրջակայքի բնակչության մի ստվար հատված, հարկադրված լինելով հեռանալ Հայաստանից, արդեն ծանոթ առևտրական ճանապարհներով գնում է դեպի նշանավոր առևտրական-արհեստագործական կենտրոնները, մախ և առաջ Կ. Պոլիս, Տրապիզոն, Բյուզանդական կայսրության եվրոպական շրջանները, ուր մինչ այդ գոյություն ունեին հայկական գաղթավայրեր: XII դարում Տրապիզոնում և Սև ծովի հարավային ափերին հաստատված հայերի մի զգալի մասը ծովով, իսկ մյուս մասը Հյուսիսային Կովկասով անցնում է Ղրիմ¹: Հայերի մի այլ մեծ խումբ Ղրիմ եկավ Սև ծովի հյուսիսարևմտյան շրջանով՝ Կ. Պոլիս-Դանուբ գծով²:

Հայ գաղթականության մի նոր՝ ստվար ալիք սկսվեց XIII դարի 30-ական թվականներին, երբ մոնղոլները գրավեցին Հայաստանը և այն ենթարկեցին սոսկալի ավերածությո-

* Նախապես որպես զեկուցում կարդացվել է Պոլ Վալերի Մոնպելյե III (Ֆրանսիա) համալսարանում հրավիրված «Juifs, Arme'niens et Chretiens orientaux: Typologie des giasporas» միջազգային կոնֆերանսում (17-19 մայիս, 1999):

¹ Վ. Միքայելյան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, հայր. 1, Երևան, 1964, էջ 41:

² Ա. Ալպոյանյան, Հայ գաղթականության պատմություն, հայր. 2, Կահիրե, 1955, էջ 355:

յունների ու կողուպուտի և տասնյակ հազարավոր բնակիչներ ենթարկվեցին գերեվարության: Անի քաղաքի և շրջակայքի բնակչությունը, խույս տալով մոնղոլական տիրապետությունից, Վրաստանի վրայով տեղափոխվեց Հյուսիսային Կովկաս, այնտեղից էլ ներքին Մերձվոլգյան ավազան: XIII դարի վերջերին նրանք այստեղից տեղափոխվեցին Ղրիմ և համալրեցին տեղի հայկական գաղթավայրերը: Այդ ժամանակ Ղրիմում հայերի թիվն այնքան ստվար էր, որ ժամանակի եվրոպական հեղինակներն այն անվանում էին «Ծովային Հայաստան» (*«Armenia maritima»*): Միայն Կաֆա քաղաքում և շրջակայքում բնակվում էին 30 հազար հայեր, որոնք ունեին 24 եկեղեցիներ³: Սակայն շուտով Ղրիմը ենթարկվեց մոնղոլ-թաթարական հորդանքների ավերիչ արշավանքներին: Ղրիմում բնակվող հայերից շատերը ստիպված էին լքել թերակղզին և շարժվել դեպի Մոլդովա, Վալախիա, Պոդոլիա, Գալիցիա և էլ ավելի հեռու՝ Լեհաստան: Փաստորեն Ղրիմը դարձավ կապող այն կամուրջը, որի վրայով հայերը շարժվեցին դեպի Լեհաստան: Մոտավորապես նույն այդ ժամանակներում Լեհաստան գաղթեց նաև Զախարիյա Ուկրաինայի և Կիևի հայ բնակչության մեծ մասը: Լեհ ժամանակագիր Յան Ալպրեխտ հետաքրքիր վկայություն ունի այն մասին, որ XIII դ. 60-ական թվականներին Գալիցիայի իշխան Դանիելը հայերին հրավիրել է բնակվելու իր հիմնադրած Լվով քաղաքում և շրջակայքում⁴:

Հայերը Լվովում կառուցեցին եկեղեցի, «Հայկական» անվանվող փողոցներ, կամուրջներ, հրապարակ, բնակելի տներ, խանութներ, արհեստանոցներ և այլն⁵: 1264 թ. այստեղ հիմնադրվում է հայկական եպիսկոպոսական թեմ և կառուցվում Ս. Հակոբ Մայր եկեղեցին: Լեհական սկզբնաղբյուրների համաձայն՝ XIV դարի կեսերին հայերի թիվն այստեղ այնքան էր ստվարացել, որ նրանք կառուցում են նաև հայկական մեկ ուրիշ եկեղեցի ևս, ինչպես նաև վանական համալիր⁶: Հայկական ստվար գաղթականություն կար նաև Կամենեց-Պոդոլսկում, որի շրջակայքում՝ Սմոտրիչ գետի ափին էին գտնվում միայն հայերով բնակեցված Օրմիանիե և Օրմանկի գյուղերը: XIII դարի երկրորդ կեսին հայերը բնակություն են հաստատում նաև Լուցք, Վլադիմիր և այլ քաղաքներում:

1340 թ. Լեհաստանի թագավոր Կազիմիր Մեծը (1333-1370) գրավեց Գալիցյան իշխանության հողերը: XV դարի 30-ական թվականներին Լեհաստանը լիտվացիներից խլեց Պոդոլիան: Այսպիսով, այդ հողերի հետ միասին Լեհաստանի տիրապետության տակ հայտնվեցին նաև հայկական գաղթավայրերը: Պետք է նշել, որ լեհական կառավարող շրջանակները ոչ միայն հանդուրժողական վերաբերմունք են ցուցաբերում հայերի նկատմամբ, այլև նրանց շնորհում են մի շարք արտոնություններ: Այսպիսով, 1356 թ. Կազիմիր Մեծը Լվովի հայերին թույլատրեց ունենալ իրենց ազգային ինքնավարությունը: դատարանը, հայերին երաշխավորեց դավանանքի ազատություն⁷:

Լեհաստանի հայկական գաղթավայրերը համալրվեցին 1375 թ. հետո, երբ կործանվեց Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը: Տեղեկությունների համաձայն այդ ժամա-

³ Լ. Բաբայան, Հայերը Մոլդովայում և Բուքովինայում, Թիֆլիս, 1911, էջ 13:

⁴ B. Zimorowicz, Historia m. Lwowa, Lwo'w, 1835, s. 69.

⁵ Նույնը, էջ 69-70:

⁶ Sk'iu «Нариса історії Львова», Львів, 1956, s. 69.

⁷ T. Gromnicki, Ormianie n Polse, ich historia, prawa i przywilje, Warszawa, 1889, s. 9.

մակ 3000 հայ ընտանիք վերաբնակվեց Լեհաստանում: Քիչ անց՝ XV դ. սկզբներին, Լեհն Թեմուրի արշավանքների ժամանակների հետևանքով Հայաստանից մոր արտագաղթ սկսվեց: Գաղթականների մի մասը հայտնվեց Լեհաստանում: Լեհաստանի հայկական գաղթավայրերը զգալիորեն համալրվեցին այն ժամանակ, երբ 1475 թ. թուրքերը գրավեցին Ղրիմի Կաֆա քաղաքը: Տեղի տասնյակ հազարավոր հայեր տեղափոխվում են Վալախիա, Մոլդովա և Լեհաստանի հարավարևելյան շրջանների քաղաքները, մասնավորապես Լվով և Կամենեց-Պոդոլսկ: XVI դարում Լեհաստանի հայկական գաղթավայրերը մասամբ համալրվեցին նաև Մոլդովայի և Վալախիայի հայերի հաշվին, որոնք զանգվածաբար լքում էին այս երկրները իրենց նկատմամբ սկսված դավաճաբանական հալածանքների պատճառով⁸:

Հայերի վերջին գաղթը Հայաստանից Լեհաստան տեղի է ունեցել XVII դարի սկզբներին: Թուրք-պարսկական անվերջանալի պատերազմների հետևանքով, ինչպես նշում է ժամանակակից պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին, «Ամենայն ազգն հայոց եղեալ վտարանդիք ..., ցիր և ցան եղեալ սփռեցան ընդ ամենայն աշխարհ, ի Կիպրոս, ի Կոստանդնուպոլիս ..., յերկիրն Իլախաց (այսինքն՝ Լեհաց)»⁹:

Գաղթականությանը նպաստող մյուս հանգամանքը ջալալիների ասպատակություններն էին, որոնց հետևանքով տասնյակ հազարավոր հայեր փախան երկրից, հեռացան մինչև Լեհաստանի սահմանները¹⁰:

Սկզբնաղբյուրների մանրակրկիտ քննությունը ցույց է տալիս, որ Լեհաստանի հայկական բնակավայրերի ամենամեծ թիվը վերաբերում է XVI-XVII դարերին: Այդ ժամանակ է, որ վերջնականապես կանոնավորվում է գաղթավայրը: Պատմաբան Յա. Դաշկևիչը XVI-XVII դարերում հաշվում է շուրջ 70 հայկական գաղթավայրեր, որոնք ցրված էին ամբողջ Լեհաստանի տարածքով մեկ, մասնավորապես երկրի հարավային և հարավարևելյան շրջաններում¹¹: Այդ գաղթավայրերից իրենց նշանակությամբ հատկապես աչքի էին ընկնում Լվով, Լուցկ, Լիսեց, Յարոսլավ, Յազլովեց, Դուբրովիցա, Կամենեց-Պոդոլսկ, Կազիմիր Դալնի, Դուբնո, Գորոդենկի, Չերնովցի, Բերեժանի, Ռաշքով, Ստանիսլավ, Տամենից, Ջամոստիե, Բալտա, Ժվանեց, Կուտի, Ստուդենիցա, Վարչաժ և այլ քաղաքների գաղթավայրերը¹²: XVII դարում հայկական գաղթավայրեր են հիմնադրվում նաև Լյուբլին, Վիլնյուս, Կրակով, Վարշավա, Պոզնան և հյուսիսային այլ քաղաքներում, ուր նախորդ դարերում հայերի կուտակումներ չէին նկատվում:

Լեհաստանի հայ բնակչության թվաքանակի որոշումը չափազանց դժվարին է, չկան ճշգրիտ վիճակագրական տվյալներ: Հնարավոր է միայն XVI-XVII դարերի համար խիստ մոտավոր տվյալներ բերել՝ նկատի ունենալով հայ և օտար ճանապարհորդների

⁸ Տե՛ս **Ջ. Գալստյան**, Հայկական գաղթավայրերի առաջացումը Ուկրաինայում և Լեհաստանում՝ «Էջեր հայ գաղթավայրերի պարմության», Երևան, 1996, էջ 90:

⁹ **Առաքել Դավրիժեցի**, Պարմություն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 147-148:

¹⁰ **Վ. Անասյան**, XVII դարի ազգաբազրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961, էջ 26-27:

¹¹ **Я. Дашкевич**, Розселения вирменев на Украине в XI-XVIII – «Український историко-географічний збірник», Київ, 1971, с. 150-151.

¹² **S. Baracz**, Rys dziejow Ormianskich, Tamopol, 1869, s. 77-178.

վկայությունները: Լեճ պատմաբան Ռ. Զուբիկի հաշվարկներով հայերը կազմում էին քաղաքների բնակչության մոտ 20%-ը¹³: Օրինակ, XVII դարի սկզբներին Լվովի հայերի թիվը հասնում էր շուրջ 3500-ի¹⁴, Կամենեց-Պոդոլսկին՝ 5000¹⁵, Լուցկում՝ 1500¹⁶, Զամոստիելում՝ 2100¹⁷: Այս հաշվարկներով կարելի է պնդել, որ XVI-XVII դարի կեսերին Լեհաստանի հայերի թիվը տատանվել է 20-25 հազարի սահմաններում: Հետևաբար խիստ մերժելի են այն հեղինակների տեսակետները, որ Լեհաստանի հայոց թվաքանակը մշված դարերում հասցնում են մինչև 200.000-ի:

Խոսելով XVI-XVII դարերի Լեհաստանի հայերի զբաղմունքների մասին՝ պետք է նշել, որ սովյալներն ընդհանրացրել ենք՝ հիմք ընդունելով սկզբնաղբյուրների հաղորդած փաստերը: Լեհաստանի հայերի հիմնական զբաղմունքները եղել են արհեստագործությունն ու առևտուրը: Զանազան սահմանափակումների պատճառով հայերը չէին կարող զբաղվել ցանկացած արհեստներով, ուստի նրանք ստիպված էին սահմանափակվել գլխավորապես կաշվի մշակությամբ և ոսկերչությամբ: Կաշվից նրանք պատրաստում էին զամշ, սաֆյան (սեկ), կոշիկներ, մաշիկներ, գոտիներ, ձիերի լծասարք և առհասարակ կաշվի հետ կապված այլ իրեր: Նշելի է, որ հայ կաշեգործները Լվովում, Կամենցկում և այլուր միավորված էին համքարությունների մեջ, որոնց կանոնադրությունը հաստատված էր Յան Կազիմիրի կողմից: Հայ կաշեգործների պատրաստած իրերը մեծ պահանջարկ ունեին ոչ միայն Լեհաստանում, այլև հարևան Լիտվիայում և այլ երկրներում: Առանձնապես մշակակալից է եղել հայ ոսկերիչների գործունեությունը: Լեճ պատմաբան Լոգինսկու կարծիքով Հարավարևելյան Լեհաստանում ոսկերչության զարգացումը բացառապես կապվում է հայ ոսկերիչների անվան հետ: Հետաքրքիր է նշել, որ XVII դարի կեսերին Լվովում գործող ոսկերիչների կեսից ավելին եղել են հայեր¹⁸: XVII դարի հայ ճանապարհորդ Սիմեոն Լեհացին Լվովում թվարկում է 15 արհեստներ, որոնք կենտրոնացված են եղել հայերի ձեռքում¹⁹:

XVI-XVII դարերում Լեհաստանի հայ բնակչության գերակշիռ մասը զբաղված էր առևտրով: Դեռևս XII-XIII դարերից սկսած հայերը մեծ դեր էին խաղում Հարավարևելյան Լեհաստանի առևտրում, իսկ հետագայում այդ առևտուրը հիմնականում կենտրոնացնում է նրանց ձեռքում: Կապված լինելով արևելյան երկրների հետ (Թուրքիա, Ղրիմ, Պարսկաստան, Վրաստան, Արաբական երկրներ, Հնդկաստան և այլն)՝ հայ առևտրականները Լեհաստան էին ներմուծում այդ երկրների արհեստագործական և գյուղատնտեսական արտադրանքը՝ գորգեր, ներկեր, մետաքս, համեմունք, զենք, զինամթերք, թանկարժեք քարեր, պերճանքի առարկաներ, չոր միրգ, գինի, խոշոր եղջրավոր ա-

¹³ R. Zubyk, Gospodarka finansowa m. Lwowa, Lwo'w, 1930, s. 8.

¹⁴ Մ. Լ. Տովհաննիսյան, Ուրվագծեր Լեհաստանի և Արևմտյան Ուկրաինայի հայկական գաղթավայրերի պատմության, Երևան, 1977, էջ 72:

¹⁵ Y. Antoni, Nowe opowiadania historyczne, Lwow, 1883, s. 165-166.

¹⁶ Մ. Լ. Տովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 71:

¹⁷ M. Zakrzewska-Dubasowa, Ormianie zamojsi i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polska a Wschodem, Lublin, 1965, s. 57.

¹⁸ Ա. Գ. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 208:

¹⁹ Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրություն, Վիեննա, 1936, էջ 168:

մասուններ, ձիեր և այլն: Այդ, ինչպես մաս մի շարք այլ ապրանքներ, որոնք հայկական առևտրում հանդիսանում էին ավանդական, Լեհաստանում կոչվում էին «Հայկական ապրանքներ»: Եթե լեհական պետությունը չափազանց խրախուսում էր հայերի առևտրական գործունեությունը միջազգային առևտրի բնագավառում, ապա մուլնչափ էլ սահմանափակում էր ներքին առևտրի բնագավառում: Հայ վաճառականների ներմուծած ապրանքները տեղում՝ Լեհաստանում, հիմնականում վաճառում էին իրենք՝ լեհերը: Այդ կապակցությամբ Բ. Զիմորովիչը գրում է. «հայ վաճառականները ամենատարբեր երկրներից բերում էին բազմաթիվ ապրանքներ, որոնք հետո լեհերը և գերմանացիները տարածում էին ամբողջ թագավորության մեջ և հարևան երկրներում»²⁰:

Լեհական կառավարությունը, հաշվի առնելով հայ առևտրականների դերը երկրի տնտեսության զարգացման բնագավառում, հովանավորում է նրանց և շնորհում բազմաթիվ արտոնություններ, որոնք երբեմն դժգոհություն էին առաջացնում լեհ առևտրականների շրջանում: 1402 թ. Վլադիսլավ Յագելլոն հատուկ հրովարտակով թույլատրեց հայերի առևտուրը բուն Լեհաստանում և Լիտվայում²¹, 1505 թ. Ալեքսանդր, իսկ 1509 թ. Սիգիզմունդ I թագավորները հատուկ հրովարտակներով խիստ թեթևացրեցին հայ վաճառականներից վերցվող մաքսավճարները, իսկ 1524 թ. արգելվեց մաքսավճար վերցնել նրանցից: 1578 թ. Ստեֆան Բատորին հայերին շնորհեց մուլն իրավունքները, ինչ որ ունեին կաթոլիկ առևտրականները²² և այլն:

Լեհահայերի մյուս գլխավոր զբաղմունքը գյուղատնտեսությունն էր, մասնավորապես անասնապահությունը: Երկրագործությունը առավել քիչ է արձանագրված որպես հիմնական զբաղմունք. պետք է նկատի ունենալ, որ նրանք հող չունեին և զրկված էին այս բնագավառից:

Գոյություն ունեցող փաստերը վկայում են, որ լեհահայերը չէին սահմանափակվում առևտրա-տնտեսական գործունեությամբ: Նրանք նշանակալից դեր էին խաղում մաս երկրի պետական կյանքում, ակտիվորեն մասնակցում երկրի պաշտպանունակության ամրապնդմանը և օտար զավթիչների՝ հատկապես թուրքերի և շվեդների դեմ մղված պատերազմներին: Բ. Զիմորովիչը վկայում է, որ XVI-XVII դարերում հայերը լեհական աշխարհագրորդ (pospolite ruszenie) միջոց էլ ունեցել են առանձին ազգային զորամաս²³: 1683 թ. Յան Սոբեսկո Վիեննական արշավանքի ժամանակ լեհական բանակի կազմում եղել է հինգ հազարանոց հայկական զորամաս²⁴: Մարտական անբասիր ծառայությունների համար շատ հայեր արժանացել են շլյախտիչի պատվի: Մասնակցելով պատերազմներին և պաշտպանելով Լեհաստանը՝ հայերը ապացուցում էին, որ նրանք այդ երկրի անկախության ժամանակավոր բնակիչներ չեն, որ բացի իրավունքներից և արտոնություններից, նրանք ունեն մաս որոշակի պարտականություններ այն երկրի և ժողովրդի հանդեպ, որոնք իրենց օգնություն էին ցույց տվել տարագրության տարիներին:

²⁰ B. Zimorowicz, նշվ. աշխ., էջ 368:

²¹ L. Charewiczowa, Ograniczenia gospodarcze, Lwow, 1925, s. 205-206.

²² Մ. Լ. Տովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 173-175:

²³ B. Zimorowicz, նշվ. աշխ., էջ 304:

²⁴ Stiu «Wielka encyklopedia powszechna», Serja II, T. V-VI, Warszawa, 1908, s. 400.

Հայերի զբաղմունքի մի բնագավառ էր նաև դիվանագիտական գործունեությունը: Դիվանագիտության ասպարեզում հայերի ունեցած մասնակցությունը պայմանավորված էր այն բանով, որ նրանք լավ գիտեին արևելյան լեզուներն ու սովորությունները և լայն կապեր ունեին արևելյան երկրների հետ: XVI-XVII դարերում հայերը դիվանագիտական հանձնարարություններ էին կատարում Թուրքիայում, Պարսկաստանում, Ղրիմում, Ավստրիայում և այլուր: Անշուշտ, նշելի է նաև հայերի դերը ոչ միայն հայկական ազգային, այլև լեհական մշակույթի զարգացման գործում, որն այլ ուսումնասիրության առարկա է: